

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В ДРАМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ „В КАТАКОМБАХ”

Анотація. У статті досліджується драма „В катакомбах” Лесі Українки крізь призму філософії екзистенціалізму. Аналізуються буттєві модуси образів-персонажів твору в контексті їх життєвого вибору.

Ключові слова: драма, екзистенція, екзистенціалізм, автентичність буття, межева ситуація, свобода, вибір.

Сучасні історики вважають другу половину XIX століття добою національного ренесансу в країнах Європи. Процеси націєтворення стимулювали появу і розв’язання цілого комплексу філософських, культурологічних, політичних, соціально-економічних проблем, які по-новому представляли перспективи розвитку нації. Світогляд Лесі Українки багато в чому формувався на європейських традиціях та досвіді. Тому переживання, переосмислення письменницею тогочасних животрепетних проблем, які в її творчості проектувалися на рівень власне українського буття, – закономірне явище.

Леся Українка стала виразницею національних змагань українців, що віками виборювали право на вільне існування. Характеристичною є й рецепція цієї знакової особистості в історії української культури як “поетки українського Рісорджіменто” (Д.Донцов). Художні пошуки Лесі Українки спрямовані на осмислення категорії свободи. Екзистенційний дискурс її творів розбудовується на основі мотиву неволі, що тісно пов’язується із поняттям межевої ситуації в духовному бутті особистості.

Головним постулатом екзистенціалізму є теза про те, що “людина творить, “будує” сама себе такою, якою вона є, через власний внутрішній вибір, у якому виявляється *свобода як властивий атрибут людства*” (Підкреслення наше – О.К.) [5, с. 793]. Надаючи свободі онтологічного сенсу, філософи-екзистенціалісти пов’язують це поняття з проблемою автентичного буття людини. Так, Ж.-П.Сартр стверджує: “Якщо людина вільна, то єдиний висновок, який можна зробити про її вчинок (дію, акцію), стосується не стільки її вартості, скільки автентичності (самості)” [19, с. 15].

У драматургії Лесі Українки колізії свободи стають знаковим елементом національно-екзистенційного дискурсу і в багатьох моментах перегукуються із філософськими здобутками письменників-екзистенціалістів.

Домінантна для всієї творчості Лесі Українки проблема свободи осмислюється і в драматичній поемі “В катакомбах” (1905). Ускладнена семантика цього художнього тексту прочитується в контексті двох основних змістових парадигм: антич-

ної і християнської. Взагалі для мистецьких осягнень поетеси характерне поєднання протилежних культурницьких міфів, що в своєму синтезі моделюють нову онтологію. Так, у драмі “В катакомбах” образно-змістовий дискурс обертається в колі ранньохристиянської проблематики. Вже в такому розумінні вловлюється глибинний підтекст драми: якщо це проблематика, пов’язана з етапом раннього християнства, вірніше його зародження й поступового утвердження, то очевидним є її зв’язок з античністю, добою, що завершувалася, відходила. І тут так само проглядає характерна риса творчої манери Лесі Українки: звертатися до зламаних епох у розвитку людства, зображуючи окрему особистість в екзистенційній ситуації “на межі”.

У листі до А.Кримського від 9 лютого 1906 року Леся Українка писала: “*Моя поема відноситься до середини II віку християнської ери (або до другої половини його), а тоді вже вирізилась досить духовна тиранія усяких підпасків б о ж и х – зоставалось тільки будувати далі на прекрасно заложеному підмурівку духовної темниці...*” [15, с. 156].

У цьому свідченні авторки прочитується концептуальний мотив драми – мотив духовної неволі. Образ “духовної темниці” важливий для осягнення головного змісту твору. Причому акцентовано не стільки поняття в’язниці, що вже за стійкою асоціацією викликає образ неволі, скільки його конотативний елемент – *духовна* темниця. Йдеться про феномен неволі як явища психологічного, глибоко закоріненого в людській психіці.

М.Євшан, пов’язуючи творчі завдання Лесі Українки із прагненням духовного визволення людини, увиразнює позиції письменниці: “... Треба відвойовувати чоловіка, треба його збудити, показати йому дальшу мету. Чоловік мусить мати свою внутрішню свободу, з раба буденщини переродитися в слугу вищої справи...” [6, с. 162].

Драматична поема “В катакомбах” присвячена проблемі пошуків свободи в межевій ситуації буття. Головний герой твору – Неофіт-раб, пригнічений важким підневільним становищем, – іде в катакомби, де збирається християнська громада, в надії відшукати там шлях до волі.

Мистецьки побудований діалог Неофіта-раба і Єпископа розгортає головні колізії твору. Тут вла-

сне така ж схема, як і в “Одержимій”, де один персонаж викладає постулати християнського віровчення (аналогічно до канонічних Біблійних текстів), а інший – висловлює своє розуміння тих чи інших принципів, на яких базується дане вчення.

Уже наголошувалася наявність у творі двох основних змістових парадигм – античної і християнської. У контексті цих двох систем і розкривається екзистенційний сенс драми.

Словесне змагання персонажів з’ясовує їх життєві позиції. Справедливу думку щодо характеру образу Неофіта-раба знаходимо у В.Ятченка: “... Для Неофіта-раба весь людський культурний світ розкритий тільки однією гранню: є там для нього воля чи немає” [17, с. 11].

Так, на слова Єпископа про “солонке ярмо” і “легкий тягар” персонаж відказує:

*Але нащо маєм
ще самохіть у ярма запрягатись
та двигати хрести по власній волі,
коли вже й так замучила неволя?* [14, с. 242].

Розробка подієвого плану драми базується на основі дихотомічних одиниць, які на рівні образної семантики аналізованого тексту репрезентуються постатями Неофіта-раба та Єпископа, а також образами-символами Христа і Прометей. Втім, дихотомічність загальної структури драми зумовлює й екзистенційний вибір “або-або”, вибір із двох, причому вибір на індивідуальному рівні, здійснений Неофітом-рабом, проектується у сферу загальнолюдського (шлях людства – або антична, або християнська модель буття).

Н.Аббаньяно до одного з фундаментальних мотивів екзистенціалізму відносить мотив пошуку буття. Філософ стверджує, що “людина – це першопочаткова трансцендентальна можливість пошуку буття” [1, с. 292]. І далі: “... Людині її самість не дана до вибору і рішення. Її формують вибір та рішення; пошук буття – це пошук власного буття, власної самості, власного Я” [1, с. 294].

Гранична епоха (доба раннього християнства) створює межову ситуацію в житті Неофіта-раба, актуалізує його смислбуттєві пошуки. Прагнення стати вільним приводить персонажа в громаду християн. Саме тут остаточно формується його позиція, висловлена в останньому монолозі:

*...Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами...
боровся не в покори, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку... [14, с. 261].*

Неофіт-раб приймає рішення приєднатися до рабів-повстанців, які „*утомлені своїм довічним рабством, / ... гадають розірвати пута / і скинути ярмо з своєї шиї*” [14, с. 259]. Він обрав шлях боротьби, прийнявши рішення „*залишити мрії / про в і ч н е і піти на ч а с о в е, / замість аган на оргію криваву*” [14, с. 259-260].

У такий спосіб персонаж знаходить сенс свого життя. Пошуки свободи приводять його до прометеїзму. Тут необхідно з’ясувати природу цього

художнього явища у творчій спадщині Лесі Українки. За спостереженням М.Зерова, „образ Прометей, горді заповіді прометеїзму – це у Лесі Українки не випадковий, не хвилиний настрій. Прометейська непримиренність і богоборство носилися перед нею здавна... Як і Мавка, зчарував її цей образ на все життя” [8, с. 412].

Образ Прометей присутній у багатьох творах авторки, як ліричних, так і драматичних. В.Жила твердить, що «його програмовий характер найпомітніший у драматичній поемі “В катакомбах”» [7, с. 127].

Семантичний комплекс цього образу, на перший погляд, складається тільки з позитивних аксіологічних структур. Прометей – уособлення гуманності, духу протесту, нескореності; тип сильної, вольової особистості, незламної, могутньої духом.

Все ж зупинятися тільки на таких характеристиках не зовсім правомірно. Гастон Башляр у “Фрагментах до Поетики Вогню” відзначає: „Прометей – парадоксальний персонаж: сильний, емблематичний, тобто цей персонаж поділяється на численні образи. Емблематичний, таке вже щастя у всіх подібних героїв: вони можуть як понад міру висміювати, так і прославляти...” [2, с. 87].

На неоднозначності образу Прометей у творах Лесі Українки наголошують сучасні дослідниці – Л.Мороз [11] та М.Моклиця [10]. Так, Л.Мороз, акцентуючи увагу на дихотомії Христос – Прометей у тексті драми “В катакомбах”, зауважує: „Покора Христова означає: прагнення гармонії з Богом, тобто з Абсолютом, а Прометееве завзяття є протиставленням, що врешті призвело до боротьби людини проти природи – і навколишньої, і своєї внутрішньої ... Шлях розвитку цивілізації, підказаний Прометеем, – то, по суті, шлях технічного прогресу, власне, шлях протидії світовій гармонії...” [11, с. 8].

Образ Прометей асоціативно пов’язується з архетипним комплексом вогню. Згідно з міфологією, саме вогонь здобуває мужній титан для людей, покараних Зевсом. Вогонь – одна з чотирьох основних стихій. Це складний символ із багатим семантичним нашаруванням. У ньому поєднуються як позитивно-аксіологічні (символ Духа, Бога, всезагального очищення, творчості [16, с. 54]), так і негативно-оцінні значення (пекельний вогонь – “геєна огненна”, деструкція, руйнування).

Зауважимо, що і в творчості поетів “Молодої музи” рецепція образу Прометей також далеко не однозначна. О.Турган, простежуючи еволюцію цього античного образу в мистецькій спадщині “молодомузівців”, звертається до поезії П.Карманського “Палення рос”. Вона вказує на те, що в цьому творі “Прометей постає, з одного боку, як пряме отожднення з вогнем, що знищує все на своєму шляху. Це “всевладний демон”, “грізна потопа вогнева”...” [13, с. 40].

Аналогічні акценти мають місце і в поезії В.Пачовського “А я прокляв би Прометей...”, в

якій “міфічний образ ототожнюється з вогнем, “сонцем-пеклом”, “проклятим сонцем”, що спалює все. Прометей-вогонь уособлює зло, він утримує в собі диявольське...” [13, с. 40].

Богоборчим запалом сповнене і серце Неофіта-раба, який відмовляється від вічних цінностей. У такому контексті слухним видається твердження Л.Мороз: прометеївський шлях веде до хвилиної перемоги і не дає нічого для утвердження себе у Вічності. Думки дослідниці доповнює М.Моклиця, знову ж таки проводячи паралель Христос – Прометей: „І Прометей, і Христос опікуються людством, але один – тілом його, а другий – душею” [10, с. 26].

Неофіт-раб, опинившись у ситуації вибору, відкидає шлях Христа (духовна гармонія, ідеал любові, милосердя, терпимості, добра) і прямує шляхом Прометея (богоборча парадигма, екзистенційний бунт). Дуже важливо відзначити, що персонаж усвідомлює миттєвість, “одномоментність”, миттєвість свободи, досягнутої у такий спосіб. Ось як мотивує він доцільність свого вибору:

*Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо коли я почую в своєму серці
святий вогонь, і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злидінним,
а вільним, невідладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю* [14, с. 262].

О.Большов, аналізуючи особливості азіатського та європейського образу духу, відзначає: “... У той час, як азіатський тип поведінки виводить до скасування всього часу у вічності, в екзистенційному типі часовість та історичність людини виступають у їх граничній гостроті” [4, с. 43]. Для Неофіта-раба існує тільки це життя, тому жадана мить осягнення свободи заслуговує, на його погляд, неймовірно важкої боротьби “тут і зараз”.

Прометеївська тема у творі – органічна складова його екзистенційного дискурсу – визначальна тим, що вона артикулює концепцію вольової особистості, людини героїчного чину в мистецькій спадщині Лесі Українки. Неофіт-раб генетично споріднений з такими персонажами драматургії авторки, як Грішниця, Міріам, Тірца, Елеазар... Незаперечним є неоромантичний характер цих образів-персонажів.

Попри видиме “позитивне програмування” образу Неофіта-раба, який виступає виразником авторської позиції в тексті драми, все ж варто з’ясувати природу свободи, яку прагне вибороти персонаж. Свобода, яку обирає Неофіт-раб, позначена запереченням, відкритою негацією Бога (богів), сакрального. Слушне міркування висловлює Н.Михайловська: „Сутність екзистенційної драми в тім, що душа раба, роздерта соціальними, особистими, інтимними стражданнями, протиріччями, болем, прагне внутрішньої гармонії, шукає її в християнській вірі – і не знаходить” [9, с. 80].

Так, Неофіт-раб каже Єпископові:

*... я сюди прийшов по твоєму слову,
... А ви забрали
остатній спокій і любов остатню,
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає...* [14, с. 258].

Відтак внутрішня дисгармонія стає причиною бунту, що заперечує все, без врахування й інших буттєво важливих аспектів, на яких акцентує християнське вчення (передусім ідеал любові до ближнього, актуалізація духовного начала в людині).

На думку Л.Мороз, “подвійна трагедія Неофіта-раба у тому, що антилюдські умови його життя позбавляють його можливості збагнути ідею духовного очищення й піднесення й що Єпископ нездатний роз’яснити її суть, – можливо, тому, що й сам не осягає її цілком” [11, с. 7].

Цікаво, що Неофіт-раб, усвідомлюючи минулість т а к о ї свободи, не здатний осягнути головного: свобода повинна опиратися на духовність, внутрішній потенціал особистості, цілковиту гармонію у всіх її проявах – внутрішній, гармонії з природою, людьми, космосом. Тільки так людина, внутрішньо вільна, досягне ідеалу гармонійного буття.

Окремі аспекти проблеми свободи висвітлюють і жіночі персонажі драми. Тут показовим є образ Анціллодеї, яка щиро приймає заповіді Христа. Оця щирість віри, її справжність (а не декларативність, догматичність, певна зверхність, що проглядає в позиції Єпископа) виказуються у співчутливому ставленні до Неофіта-раба, у прагненні допомогти ближньому, навіть попри його одверте неприйняття християнських постулатів.

Знаменно те, що образ Анціллодеї, фрагментарний у драмі, має важливе смислове навантаження. У листі до А.Кримського від 9 лютого 1906 року Леся Українка писала: “Коли що надається до щирої ідеалізації в первісному християнстві, то не його quasi доктрини, а хіба ота грація почуття його “жен-мироносиць”, до яких належить і моя Анціллодея...” [15, с. 155].

Анциллодея – прикметний тип жіночого характеру в творчості Лесі Українки, який вповні виявив себе в образах Йоганни, Долорес, Мавки. Наділена рисами глибокої людяності, чуйності, героїня втілює ідеал справжніх християнських чеснот. Хоч образ Анціллодеї змальований епізодично, все ж у ньому вбачаємо незаперечний духовний потенціал, який допоможе подолати загрозу внутрішнього рабства.

Більш яскраво це твердження підкреслює зіставлення Анціллодеї із образом жінки Неофіта-раба, що знаходить своє втілення в парадигмі аналогічних жіночих типів, розроблених у наступних драмах Лесі Українки.

А.Стебельська виявляє типологічну подібність в образному ряді Неріса (“Оргія”) – Сабіна (“Йоганна, жінка Хусова”) – жінка Неофіта-раба (“В катакомбах”), відносячи вказаних персонажів

до „типу людини, “вбогої духом”, душевно занадто примітивної, щоб зрозуміти суть справжнього рабства” [12, с. 211].

Отже, колізії свободи в драмі “В катакомбах” ускладнюються завдяки багатозначності семантики художніх образів твору. Підтекстова структура драми дозволяє виокремити в ній ідеал одвічної гармонії, на якому повинна будуватися справжня

свобода людини, що живе автентичним буттям. Тільки досягнувши гармонії у власному “екзистуванні” (бутті в духовних вимірах), ставши вільною особистістю (за М.Євшаном, “полюбити в собі красу, одухотворити своє життя, позбувшись своїх низьких інстинктів” [6, с. 161]), людина зможе подолати рабство на всіх його рівнях – індивідуальному, національному, соціальному, загальнолюдському.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббаньяно Н. Структура екзистенції. Введение в экзистенциализм. Позитивний екзистенциализм / Николо Аббаньяно ; пер. с итал. А. Л. Зорин. – СПб. : Алетея, 1998. – 506 с.
2. Башляр Г. Фрагменти Поетики Вогню / Гастон Башляр ; пер. з фр. Р. В. Мардер. – Харків : Фоліо, 2004. – 144 с.
3. Бенуас Л. Знаки, символи, мифи / Л. Бенуас ; пер. с фр. А. Калантарова. – М. : ООО „Астрель” : ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 160 с. – Cogito, ergo sum : „Университетская библиотека”.
4. Больнов О. Ф. Философия экзистенциализма. Философия существования / Отто Фридрих Больнов ; пер. с нем. Ю. А. Сандулов. – СПб. : Лань, 1999. – 224 с. – (Мир философии).
5. Головка Б. А. Філософська антропологія: Навч. посібник / Борис Андрійович Головка. – К.: ІЗМН, 1997. – 239 с.
6. Євшан М. Леся Українка // Євшан Микола. Критика ; Літературознавство ; Естетика / упор. Н. Шумило / Микола Євшан. – К. : Основи, 1998. – С. 160–164.
7. Жила В. Прометейські образи й мотиви в творчості Лесі Українки / В.Жила // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 182–127.
8. Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис / Микола Зеров // Зеров М. Українське письменство. – К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2003. – С. 383–417.
9. Михайловська Н. Трагічні оптимісти. Екзистенційне філософування в українській літературі ХІХ – першої половини ХХ століття / Наталя Михайловська. – Львів : Світ, 1998. – 212 с.
10. Моклиця М. В. Pro et contra християнства (драматургія Лесі Українки) / М. В. Моклиця // Слово і час. – 2001. – № 6. – С. 21–28.
11. Мороз Л. З. Леся Українка і християнство / Л. З. Мороз // Дивослово. – 1995. – № 2. – С. 4–10.
12. Стебельська А. Образи волі і рабства в драмах Лесі Українки / А.Стебельська // Леся Українка. 1871–1971 : зб. праць на 100-річчя поетки / [Б. Романенчук (гол. редкол.) та ін.]. – Філадельфія, б/в, 1971–1980. – С. 207–232.
13. Турган О. Д. Українська Список використаної літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. і античність (Шляхи сприйняття і засвоєння) / Ольга Дмитрівна Турган. – К., 1995. – 174 с.
14. Українка Леся. В катакомбах // Українка Леся. Твори : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1976. – Т.3 : Драматичні твори (1896 – 1906). – С. 240 – 262.
15. Українка Леся. Лист до А.Кримського від 9 лютого 1906 року // Українка Леся. Твори : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 12 : Листи (1903–1913). – С. 154–155.
16. Шейнина Е. Я. Энциклопедия символов / Е. Я. Шейнина. – М. : ООО „Издательство АСТ”; Харьков : „Торсинг”, 2003. – 591 с.
17. Ятченко В. Логіка саморозвитку національної ідеї / В. Ятченко // Леся Українка і національна ідея : зб. наук. праць / ред. Я. Поліщук та А. Криловець. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – С. 10–18.
18. Boisdeffre P. Trois aspects du nouvel humanisme: marxisme, personnalisme, existentialisme / P. Boisdeffre // Boisdeffre P. Les écrivains français d'aujourd'hui. – Paris : Presses universitaires de France, 1963. – P. 14–16.
19. Nadeau M. Sartre, théoricien du roman / M. Nadeau // Nadeau M. Le roman français depuis la guerre. – Paris : Édition Gallimard, 1963. – P. 82–86.

Kuzma Oksana

The problem of freedom of drama „In catacombs” of Lesya Ukrainka

Summary. Drama “In catacombs” is investigated through the light of philosophy of existentialism in the article. The character’s way of life is analyzed in the context of their vital choice in the drama.

Key words: drama, existence, existentialism, the authenticity of existence, an edging situation, freedom, choice.

Одержано 14.03.2013 р.